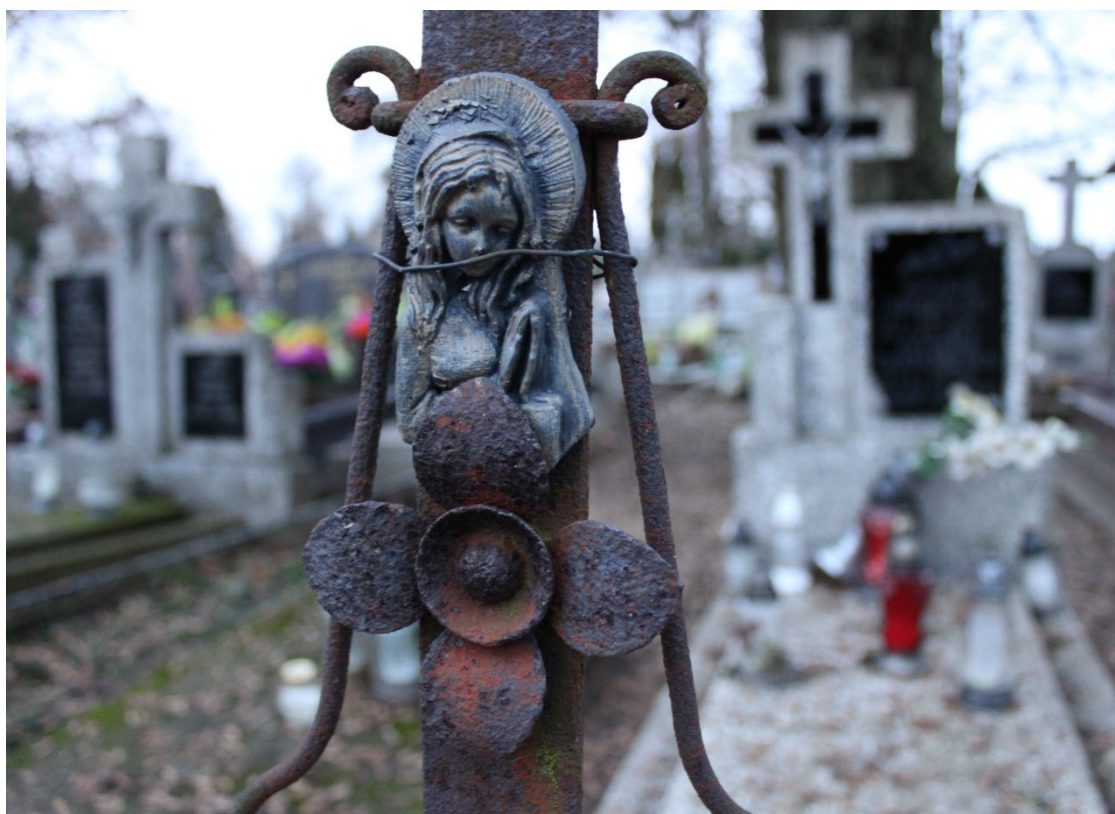

KRZYSZTOF SNARSKI, PIOTR KUCZEK

ZESPÓŁ CMENTARZY SIEDMIU WYZNAŃ
W SUWAŁKACH – WSPÓLNE DOBRO KULTURY.

RAPORT

Suwałki 2022

ZESPÓŁ CMENTARZY SIEDMIU WYZNAŃ
W SUWAŁKACH – WSPÓLNE DOBRO KULTURY.
RAPORT

Stowarzyszenie Miłośników Muzyki

VIVA MUSICA

Koncepcja raportu, praca merytoryczna, redakcja tekstów, opracowanie graficzne:

Krzysztof Snarski, Piotr Kuczek

Prawa autorskie do niniejszego opracowania należą do autorów

i Stowarzyszenia Miłośników Muzyki VIVA MUSICA

Suwałki 2022

Zadanie pod nazwą:

*A gdy zasną już na wieki ... Odczytanie cmentarza siedmiu wyznań i koncert pieśni
pogrzebowych Suwalszczyzny*

zostało dofinansowane z budżetu Miasta Suwałki

SPIS TREŚCI

I. Wstęp	4
II. Status prawny	7
III. Zespół cmentarzy siedmiu wyznań – historia i współczesność	10
1. Rys historyczny poszczególnych części zespołu cmentarzy	10
Cmentarz rzymskokatolicki	12
Cmentarze ewangelickie	15
Cmentarz prawosławny	19
Cmentarz staroobrzędowy	23
Kirkut	26
Mizar	30
2. Sztuka sepulkralna	32
3. Szata roślinna	35
IV. Stan zachowania i ochrona	38
V. Diagnoza potrzeb opieki nad zespołem cmentarzy	46
1. Standardy ogólne dotyczące opieki nad cmentarzami	48
2. Wskazania szczegółowe dotyczące opieki nad zespołem cmentarzy	50
VI. Podsumowanie – wnioski	52
VII. Bibliografia	54

I. WSTĘP

Cmentarz [łac. coemeterium; gr. koimētérion – miejsce spoczynku]: obszar, zwykle ogrodzony, gdzie w grobach grzebie się zmarłych lub przechowuje prochy po ich kremacji” (Encyklopedia PWN) – autor tej krótkiej definicji wymienia jedynie najdawniejszą, użytkową funkcję cmentarzy. Jednak od czasów oświecenia, tj. nieco ponad dwustu lat nagrobne pomniki zaczęły funkcjonować jako samodzielne teksty kultury, a całe nekropolie pełnić rolę znaku potwierdzającego trwałość społeczeństwa. Definicja oświeceniowa, autorstwa biskupa i poety Ignacego Krasickiego określa cmentarz jako wydzieloną przestrzeń, wewnątrz której:

Nagrobki tak jak inne ku następnej pamięci stawiane gmachy, są najtrwalszymi, a zarazem najoczywistszymi dowodami dziejów krajowych, odmian rozmaitych: gdyż z napisów w ich umieszczonych dochodzić można pory czasów, w których się czyny rozmaite wydarzały.

Komunikat kulturowy niesiony przez cmentarz jest wielowątkowy. Jego treść zawiera w sobie połączenie zarówno *sacrum*, jak i *profanum*. Połączenie tego, co ziemskie z tym, co wieczne. Wreszcie tego, co osobiste, jednostkowe z tym, co wspólnotowe, społeczne. Topografia i swoista urbanistyka cmentarna odzwierciedlają relacje społeczne, obyczajowe i wyznaniowe panujące w danej wspólnocie. W sposób szczególny świadczą o tym pomniki nagrobne, w których strukturze można odnaleźć próbę komunikacji werbalnej w postaci epitafiów. Ponadto uwypuklenie szczególnych odniesień symbolicznych świadczy o tym, że omawiana nekropolia staje się dziełem sztuki, miejscem przebywania muz, świątynią, wreszcie otwartym na interpretację tekstem kultury. Przywołując słowa francuskiego historyka Philippe’a Ariesa, można stwierdzić, że:

Cmentarz w swojej topografii jest odbiciem całego społeczeństwa, tak jak mapa odtwarza rzeźbę terenu albo krajobraz. A wreszcie cmentarz to muzeum sztuk pięknych.

Zespół cmentarny w Suwałkach w porównaniu do największych skarbów kultury: Powązek, Rakowieckiego, Rossy, nie stanowi wprost określonego arcydzieła sztuki sepulkralnej. Pierwszoplanowo za takie można jednak uznać poszczególne, pojedyncze znaki historii, upamiętnienia osób, rodów czy organizacji ważnych lub zasłużonych dla Suwałk. Dzieje się tak zarówno w ujęciu podmiotowym – osób pochowanych, jak też materialnym – dzieła kamieniarskie, rzeźbiarskie, murarskie, świadectwo możliwości, mód, rodzajów upamiętniania.

Niezaprzeczalną wartością suwalskiej nekropolii, lokującą ją wśród najcenniejszych w Europie, jest współistnienie przestrzenne obok siebie, i to od blisko dwustu lat, siedmiu wyznań: pięciu chrześcijańskich, żydowskiego i mahometańskiego, które wprost manifestują unikalne w skali europejskiej zjawisko równości społecznej, prawdziwej wielokulturowości, świadcząc o historycznym bogactwie i tożsamości kulturowej. Dlatego w tym dokumencie autorzy posługują się terminem „zespół cmentarzy” jako niepodzielną całością. Dopiero w takim całościowym ujęciu poszczególne nekropolie zyskują głęboki unikalny wymiar i wielokulturowy kontekst historyczny.

Co zatem stanowi o wartości naszego skarbu? Czy można to ująć w statystyki? Czy można nadać temu cechy konkretnego stylu artystycznego? Otóż o wartości skarbu najpierw rosnący świadczy dystans czasowy i poszerzany do wartości ogólnych lokalny wielokulturowy kontekst. To nasze dobro kultury. By zacytować Jacka Kolbuszewskiego, wybitnego polskiego filologa, folklorystę i badacza dziejów dawnych ziem wschodnich Rzeczypospolitej,

[nekropolie to] bogaty w treści tekst kultury, pozwalający na lepsze zrozumienie zachodzących procesów cywilizacyjnych, nawarstwiania się epok i ich przeobrażeń w świadomości społecznej¹.

---

¹ Czyż A.S., Gutowski B., Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju, Warszawa [b.d.w.]

Niezwłocznie za pierwszymi pojawiają się następne pytania, dotyczące wartościowania przestrzeni nekropolii, nadawania poszczególnym miejscom pochówku cech nobilitacji, wreszcie wyznaczania perspektywy historycznej, świadczącej o naszym – osób żywych, acz bardzo subiektywnym przekonaniu co do cezury czasowej rozdzielającej to, co warte zapamiętania od tego, co powszednie.

Cmentarz siedmiu wyznań w Suwałkach to wyjątkowa przestrzeń kulturowa, której początki organizacyjne sięgają lat dwudziestych XIX wieku. Można zatem w topografii cmentarnej wyznaczyć rejony najstarsze, punkty o znaczeniu historycznym, obszary cenne ze względu na typ upamiętnienia, a także datę rozpoczęcia owego „wiecznego odpoczynku” osób na nim pogrzebanych. Za warunek konieczny należy zatem uznać niezmienność i ciągłość powiększaną o następne pochówki. Równocześnie za niedopuszczalne należy przyjąć przygotowanie do ponownego zagospodarowania tych grobów, które według opinii zarządcy nie są objęte opieką ze strony osób żywych.

Niniejsze opracowanie stanowi pierwszą próbę zobrazowania w całościowym ujęciu wartości historycznej i zabytkowej zespołu cmentarzy w Suwałkach. Podczas prac poprzedzających stworzenie tego raportu przeprowadzono wstępne badania i częściową uproszczoną inwentaryzację grobów. Podczas badań, poza lokalizacją określano stan zachowania nagrobków i sposób ich współczesnego zagospodarowania oraz wykonano dokumentację fotograficzną. Badanie suwalskiej nekropolii zostało przeprowadzone z wykorzystaniem wskazówek opracowanych przez prof. dr hab. Annę S. Czyż i dra Bartłomieja Gutowskiego z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, historyków sztuki zajmujących się dokumentacją cmentarzy na Wschodzie, autorów *Podręcznika do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju* wydanego przez Instytut POLONICA, a także w oparciu o kwerendę archiwalną i wykorzystaną bibliografię.

II. STATUS PRAWNY

W wykazie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku według stanu na 10 listopada 2022 r. cmentarz siedmiu wyznań w Suwałkach posiada więcej niż jedną indywidualną kartę cmentarza. Poszczególne części zespołu cmentarzy mają nadany status zabytku jako całe, kompletne założenie. Są to, idąc od północy:

- rzymskokatolicki cmentarz parafialny, ul. Bakałarzewska, nr rej.: 520 z 23.07.1986
- kaplica cmentarna pod wezwaniem: Przemienienia Pańskiego zlokalizowana w obrębie cmentarza rzymskokatolickiego, nr rej.: 463 z 15.04.1986
- ewangelicki cmentarz parafialny, ul. Zarzecze, nr rej.:1009 z 19.09.1994
- prawosławny cmentarz parafialny, ul. Zarzecze, nr rej.: 618 z 10.01.1989
- cerkiew cmentarna, obecnie parafialna, ul. Zarzecze 6, nr rej.: A-57 z 12.05.2003
- kapliczka murowana na cmentarzu prawosławnym, ul. Zarzecze, nr rej.: A-589 z 28.09.2015
- cmentarz żydowski, ul. Zarzecze, nr rej.: 499 z 15.05.1986

W przygotowanych rejestrach zabytkowych cmentarzy nie znajdujemy wszystkich rozróżnień konfesyjnych. Jest zrozumiałe, że nie każdy cmentarz chroni strukturę zabytkową w postaci trwałych upamiętnień. Jednakże ze względu na unikatowe bezpośrednie sąsiedztwo siedmiu oficjalnie stwierdzonych konfesji, powinna być określona konkretna zabytkowa strefa obejmująca wszystkie siedem typów nekropolii, oryginalnie zlokalizowanych. Pominięcie w dokumentacji konserwatorskiej cmentarza mahometańskiego, pomimo widocznego zatarcia powierzchniowego grobów, przy świadomości organizacji pochówków wyznaniowych mahometańskich sprzed 1914 roku, zdaje się być kwestią do

uzupełnienia. Dużo bardziej istotne z perspektywy obserwacji społecznej i długiego trwania nekropolii jest nieujęcie poszczególnych nagrobków opieką konserwatorską w formie ustanowienia odrębnych zabytków. Jest to o tyle zrozumiałe, że wszystkie cmentarze wyznań chrześcijańskich są wciąż czynne, a zatem zapisy takie byłyby trudne do wykonania. Z drugiej strony, wśród pomników o znaczącej wartości historycznej znajdują się np. miejsca pochówku postaci życia publicznego (doktor Noniewicz, Leon Koc), które są objęte opieką, obok takich, które tej opieki są pozbawione. **Pojawia się zatem pierwsza wątpliwość względem obowiązującej zasady uznaniowości zabytku.**

Podstawowym aktem prawnym dotyczącym ochrony dziedzictwa kultury narodowej jest ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. Nr 162, poz. 1568 ze zm., dalej: uozoz). Zgodnie z treścią art. 3 pkt 1 uozoz,

zabytkiem jest nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Należy pamiętać, że wpis do odpowiedniego rejestru nie jest jedynym wyznacznikiem, wskazującym na to, czy dana rzecz jest zabytkiem, czy też nie. Fakt bycia zabytkiem wynika z właściwości samego obiektu i wskazanego przepisu prawa, a nie z decyzji administracyjnej. W ten sposób powiększeniu ulega inwentarz obiektów, które mogą i powinny być ze względu na materię wykonania uznane za zabytek. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Kielcach z dnia 9 grudnia 2010 r., sygn. II SA/Ke 665/10 głosi: *Jeśli jakiś obiekt spełnia przesłanki określone w art. 3 pkt 1 ustawy 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jest on zabytkiem w znaczeniu materialnym.*² Rozumując w ten sposób, należy uznać za nieuchronne pojawienie się praw i obowiązków wynikających z potrzeby należytego zabezpieczenia i ochrony obiektu zabytkowego. Właściciele czy też zarządcy

---

² Za: *Nasze Cmentarze. Inicjatywa Społeczna na rzecz cmentarzy żydowskich w województwie śląskim*, Będzin 2013, str. 33, przyp.10.

zabytków nie mogą dowolnie dysponować swoją własnością. Są bowiem prawnie zobowiązani do opieki nad zabytkami, którymi dysponują. Muszą zabezpieczyć i utrzymać zabytek oraz jego otoczenie w jak najlepszym stanie z zachowaniem jego wartości oraz zapewnić warunki umożliwiające prowadzenie badań naukowych oraz popularyzowanie i upowszechnianie wiedzy o nim³.

---

³ <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/jak-wspolnie-ratowac-zapomniane-cmentarze-konferencja-rpo-i-chat>

III. ZESPÓŁ CMENTARZY SIEDMIU WYZNAŃ – HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

---

1. RYS HISTORYCZNY POSZCZEGÓLNYCH CZĘŚCI ZESPOŁU CMENTARZY

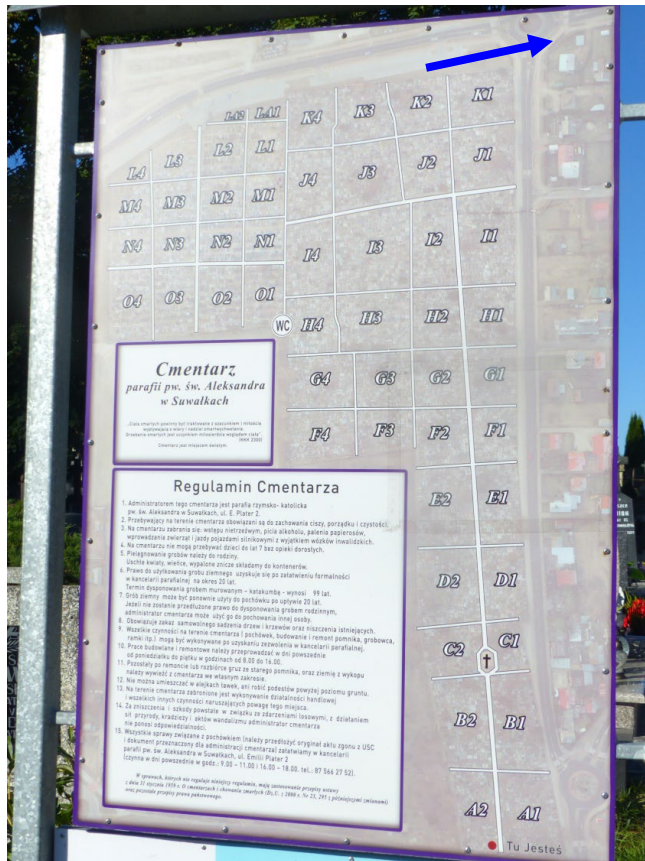

Początki przestrzeni grzebalnej na prawym brzegu Czarnej Hańczy wiążą się ściśle z rokiem 1818. Miało wówczas miejsce jedno z najważniejszych wydarzeń w dziejach miasta – ustanowienie guberni (augustowskiej, ale z siedzibą w Suwałkach). Od momentu podjęcia tej administracyjnej decyzji centrum miasta zaczęło ulegać szybkim przeobrażeniom. By ustanowić tak ceniony dziś układ urbanistyczny śródmieścia, przekształcono Stary Rynek w park miejski, czyli „park publiczny do przechadzki”. W jego północnej części znajdował się pierwotnie drewniany kościół pw. Świętego Krzyża i przykościelny cmentarz grzebalny.

Z dotychczasowej lokalizacji przy współczesnym parku Konstytucji 3 Maja miejsce pochówku mieszkańców zostało przeniesione za rzekę Czarną Hańczę, u zbiegu dzisiejszych ulic Zarzecze i Bakalarzewska w 1820 roku. Dotychczasowa nekropolia zlokalizowana była wokół drewnianego kościoła zbudowanego w czasach lokacji kamedulskiej. Świątynia i cmentarz zajmowały teren w centrum miasta o powierzchni ok. 1,8 ha. Po stuletnim użytkowaniu, drewniany kościół znalazł się w złym stanie technicznym. Dodatkowo konstrukcja obiektu została nadszarpnięta w wyniku gwałtownej burzy w 1818 roku. W rezultacie rok później podjęto decyzję o budowie nowego – murowanego kościoła i jednoczesnym rozpoczęciu przeniesienia w 1820 roku istniejącego cmentarza. Ostateczna data likwidacji starego cmentarza to maj 1835 roku, kiedy to ekshumowano pozostałe szczątki i przeniesiono je na nowy cmentarz.

Najstarszą zarazem główną bramę zlokalizowano od strony ul. Zarzecze. Cmentarz, parkan i kaplica cmentarna w początkowym okresie były utrzymywane ze składek parafian. W lipcu 1852 roku Gubernator Cywilny Augustowski wydał reskrypt

nakazujący rozszerzenie cmentarza ze względu na brak miejsc grzebalnych. W 1854 roku na cmentarzu w miejscu drewnianej kaplicy wybudowano nową murowaną pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego według projektu suwalskiego architekta Karola Majerskiego. Drewno ze starej kaplicy sprzedano, zaś nową kaplicę zbudowano z kamieni granitowych.

Plan cmentarza rzymskokatolickiego (fragment tablicy przy wejściu od ul. Zarzecze). Zespół cmentarzy przy ul. Zarzecze w Suwałkach. Niebieską strzałką zaznaczono kierunek północny.

CMENTARZ RZYMSKOKATOLICKI

Cmentarz rzymskokatolicki jest największą suwalską nekropolią. Najstarszy jej fragment usytuowany jest w północnowschodnim kwartale, u zbiegu ulic Zarzecze i Bakałarzewska (obecne sektory A i B). Początkowo część katolicką od zachodu zamykała neogotycka, murowana kaplica, wzniesiona w 1853 roku według projektu Karola Majerskiego, pobudowana w miejscu poprzedniej drewnianej. Pierwotnie kaplica wyznaczała zachodni kraniec nekropolii; obecnie łączy część najstarszą z nowszą.

Od wschodniej bramy przez środek cmentarza wiedzie główna aleja. W najstarszej części cmentarza znajdują się zabytkowe dziewiętnastowieczne upamiętnienia nagrobne zasłużonych suwalczan, wśród nich Teofila Noniewicza (cenionego lekarza i społecznika) czy Wawrzyńca Gałaja (prezydenta miasta). Część młodsza nekropolii oraz najnowsza rozciągają się wzdłuż ulicy Bakałarzewskiej, aż po ulicę Grunwaldzką. W bezpośrednim sąsiedztwie kaplicy cmentarnej znajdujemy pomniki nagrobne Edwarda Szczepanika (ostatniego premiera rządu polskiego na uchodźstwie), symboliczny pomnik „W hołdzie zesłańcom Sybiru” upamiętniający wielowiekowe zsyłki na Sybir mieszkańców Suwalszczyzny, a także pomniki i mogiły wojskowe, w tym pomnik członków Polskiej Organizacji Wojskowej poległych w 1919 roku w walkach o niepodległość. W najnowszej części cmentarza katolickiego spoczywają Stanisław J. Woś (artysta plastyk) oraz zasłużeni dla miasta Suwałk Grzegorz Wołągiewicz (prezydent miasta), ks. Jerzy Jan Zawadzki, Józef Gajewski (prezydent miasta). We wspomnianych wyżej dwu najstarszych częściach cmentarza znajduje się około 200 nagrobków postawionych między 1838 a 1939 rokiem.

Podczas gromadzenia danych do raportu uwagę autorów zwróciła duża ilość nowych upamiętnień nagrobnych datowanych na wczesne lata XXI wieku, zlokalizowanych w najstarszej części nekropolii rzymskokatolickiej. Może to świadczyć o efektywniejszym zagospodarowaniu przestrzeni wokół mogił dziewiętnastowiecznych, albo – niestety – gospodarce grabieżczej polegającej na ponownym wykorzystaniu parceli w miejscu grobu zaniedbanego lub nieopłaconego.

Cmentarz rzymskokatolicki, widok od bramy od ul. Zarzecze

CMENTARZE EWANGELICKIE

Cmentarz ewangelicki został założony wraz z organizacją suwalskiej parafii w połowie XIX wieku. Zajmuje niespełna półhektarową przestrzeń między częścią katolicką (od północy), a prawosławną (od południa) suwalskiej nekropolii. Mieści groby ewangelików dwóch wyznań: ewangelicko-augsburskiego (luteranie) i ewangelicko-reformowanego (kalwini). Groby kalwińskie zajmują niewielką, południowo-zachodnią część cmentarza. Ze względu na brak wydzielającego tę część parkanu, niemożliwym jest dokładne wskazanie przebiegu granicy między nimi. Najbliższa parafia kalwińska zlokalizowana była w Serejach (Litwa), a obecność wyznawców tego wyznania w Suwałkach łączona jest z Karolem Plathem – dzierżawcą folwarku w Papierni.

Groby na cmentarzu ewangelickim są najczęściej orientowane na osi wschód-zachód. Najstarsze z nich oznaczone były jedynie drewnianymi krzyżami, które nie zachowały się do czasów współczesnych. Od końca XIX wieku obserwowany jest wzrost pomników kamiennych zwieńczonych żeliwnymi krzyżami bądź pełnoplastycznych krzyży metalowych. Na tych pomnikach odnaleźć można inskrypcje w języku polskim lub niemieckim dotyczące osób pochowanych.

Pogłębionych badań wymaga kaplica wzniesiona w części ewangelickiej. W latach 1945-52, po odebraniu parafii ewangelickiej ich własnego kościoła w Suwałkach, kaplica cmentarna była jedyną ewangelicką świątynią w granicach obecnego województwa podlaskiego. W niej, prócz pogrzebów, odbywały się niedzielne i świąteczne nabożeństwa, śluby, konfirmacje.

Na cmentarzu ewangelickim pochowani są między innymi: pastor Władysław Wernitz, Maria Brzosko-Zielińska – filozof, nauczycielka, regionoznawca, autorka *Przewodnika po Wigrach*, Stanisław Kurcysz – żołnierz, urzędnik, społecznik.

Cmentarz ewangelicki

CMENTARZ PRAWOSŁAWNY

Cmentarz prawosławny został założony w drugiej połowie XIX wieku w odpowiedzi na zapotrzebowanie miejsca pochówku dla nowoprzybyłych do Suwałk prawosławnych urzędników państwowych i ich rodzin. Ponaddwuhektarowa przestrzeń przez lata pełniła funkcję grzebalną dla mieszkańców Suwałk, a także żołnierzy rosyjskich wyznania prawosławnego stacjonujących w suwalskich garnizonach. Mimo upływu czasu i postępującej dezintegracji, cmentarz zachował pierwotny układ przestrzenny z ok. 156 nagrobkami pochodzącymi z XIX i początków XX w.

W latach 1891-1892 na dodatkowym placu dołączonym do cmentarza od strony zachodniej zbudowana została drewniana cerkiew, stylem nawiązująca do budowli rusko-bizantyjskich oraz dom dozorca. Początkowo cerkiew pełniła funkcje pogrzebowe i żałobne, z czasem (od 1956 roku) przejęła funkcję parafialną, skupiającą wyznawców prawosławia z Suwałk i okolic.

Przez środek cmentarza wiedzie główna aleja, prowadząca do wydzielonego cmentarza staroobrzędowego. Przy głównej alei znajduje się kwatery żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej. Na terenie cmentarza zostali pochowani m.in. ksiądz Eliasz Rzepecki pierwszy proboszcz parafii, lekarze pułkowi Iwan Aleksandrowicz Fedorow i Wasilij Wasiliewicz Sokołow.

W latach osiemdziesiątych XX wieku część nagrobków została zdewastowana. Część upamiętnień kamiennych została powalona i potłuczona, ozdobne metalowe ogrodzenia kwater zniszczone, odlewane żeliwne nadstawy pomników połamane i skradzione. Tym, co w bardzo dużym stopniu świadczy o wartości zabytkowej i historycznej suwalskiego cmentarza prawosławnego, jest wysoki procent zachowania substancji zabytkowej. Choć znaczny odsetek uległ i ulega niszczeniu, większość nagrobków zajmuje swoje pierwotne miejsca. Częściowo zachował się także pierwotny układ alejek oraz drzewostan.

Cmentarz prawosławny

CMENTARZ STAROBRZĘDOWY

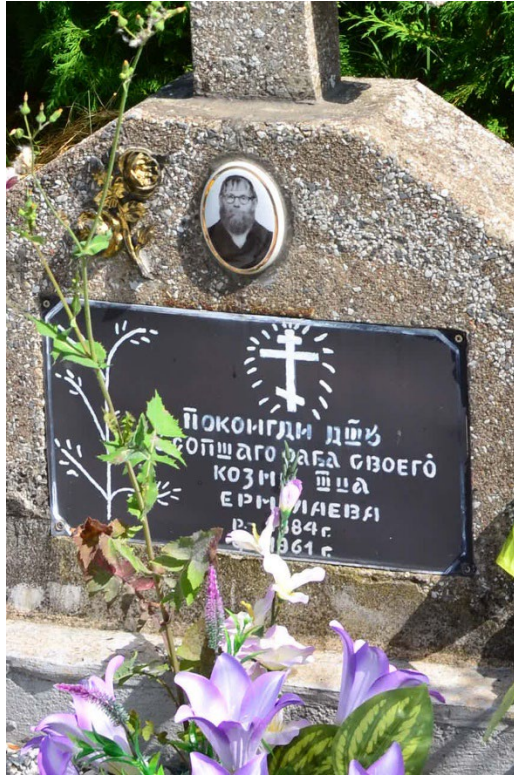

Cmentarz staroobrzędowców znajduje się w południowo-zachodniej części cmentarza prawosławnego. Został zorganizowany na początku XX wieku. Według tradycji na grobie staroobrzędowym po stronie nóg zmarłego powinien być ustawiony drewniany krzyż. Niestety ten z czasem osłabia się i ulega zniszczeniu. Najstarsze zachowane upamiętnienia wykonane są z metalu i kamienia i datowane są na 1925 i 1941 rok.

Staroobrzędowcy to mniejszość religijna pochodzenia rosyjskiego, która nie uznała reformy liturgicznej przeprowadzonej przez cara i patriarchę moskiewskiego w Cerkwi prawosławnej w latach 1652–1656. Prześladowani, opuszczali Rosję i osiedlali się na ziemiach Rzeczypospolitej i Prus Wschodnich, od końca XVIII wieku m.in. na Suwalszczyźnie. Cmentarze zakładane przez staroobrzędowców lokowane były na planie czworoboku, trójkąta bądź trapezu, a mogiły umieszczano w regularnych rzędach, na linii wschód-zachód. Mimo że większość wsi staroobrzędowych posiada własny cmentarz, zdarzają się pochówki na cmentarzach wskazanych jeszcze za życia bądź przez rodzinę zmarłego. Taki stan rzeczy w pewnym sensie zakłóca porządek demograficzny, ale świadczy o poczuciu wspólnoty rodzinnej w społeczności staroobrzędowej. W połowie XX wieku pojawiają się pomniki lastrykowe, ozdobione inskrypcjami, a niejednokrotnie również porcelanowymi portretami nagrobnymi - medalionami. Analizując formę starowierskich medalionów nagrobnych docieramy do niematerialnego przekazu kulturowego. Z treści medalionu (fotografii nagrobnej) możemy odczytać płeć, wiek i wygląd zmarłego, role społeczne jakie pełnił za życia, a także jego tożsamość kulturową. Medalion nagrobny w warstwie formalnej przekazuje informacje dotyczące fundatorów oraz kondycji społecznej opisywanej wspólnoty wyznaniowej. Na suwalskim cmentarzu staroobrzędowym pochowany m.in. jest żołnierz Erast Kowalew, uczestnik bitwy o Monte Cassino.

Cmentarz starobrzędowy

KIRKUT

Cmentarz żydowski został utworzony w początkach XIX wieku. Według szacunków do drugiej wojny światowej na suwalskim cmentarzu pochowanych było około siedmiu tysięcy Żydów. W obrębie blisko czterohektarowej działki obok miejsc pochówku zorganizowany był dom przedpogrzebowy, w którym przygotowywano ciało zmarłego (poprzez rytualną ablucję) do pochówku. Podczas pogrzebów społeczność żydowska prowadziła zbiórki na domy pomocy i szpital.

Główne wejście na teren cmentarza znajduje się od strony ul. Zarzecze. Podczas drugiej wojny światowej cmentarz został zniszczony przez okupantów niemieckich. Kamienne macewy zostały powalone i połamane, a część z nich wykorzystano jako materiał budowlany i rzemieślniczy.

Na suwalskim kirkucie pochowani zostali między innymi: rabin Benjamin Magenca, rabin Mojżesz Becalel Luria, rabin Jechiel Heller, rabin Abram Josef Joselewicz, Bernard Trocki – wieloletni dyrektor elektrowni w Suwałkach, Natan Adelson ostatni suwalski Żyd pamiętający przedwojenne czasy.

Cmentarz żydowski

MIZAR

Cmentarz muzułmański – mizar został wydzielony w obrębie suwalskiej nekropolii z części żydowskiej w 1904 roku. Asumptem do powstania nowego cmentarza była niedogodna konieczność wożenia ciał osób zmarłych wyznania mahometańskiego do odległego Winksznupia (Litwa), gdzie znajdował się najbliższy cmentarz muzułmański.

Osadnictwu muzułmanów (głównie Tatarów) na Suwalszczyźnie sprzyjało rozlokowanie rosyjskich garnizonów wojskowych (w 1897 r. w garnizonie było 202 mahometan, w tym 180 Tatarów), a także osadzanie w Suwałkach jeńców wojennych wyznania mahometańskiego. Część z nich prowadziła założone przez siebie i cieszące się uznaniem suwalczan piekarnie i cukiernie. W przewodniku opracowanym przez Zygmunta Filipowicza (Suwałki i okolice, Warszawa 1984) znalazła się informacja, że na terenie mizaru znajdowała się zbudowana z kamieni i cegły kolumna z wykutym w kamiennej płycie półksiężycem i gwiazdą. Ponadto w obrębie cmentarza można odnaleźć niewielkie wały ziemne odpowiadające kilkunastu osobnym mogiłom.

W czasie okupacji mizar i sąsiadujący z nim kirkut, zostały zdewastowane. Współcześnie na teren mahometańskiego cmentarza można wejść przez metalową bramę, przy której z prawej strony umieszczono ocalały fragment cokołu z gwiazdą i półksiężycem.

Cmentarz mahometański

2. SZTUKA SEPULKRALNA

Wyróżniające się nagrobki można podzielić na wartościowe pod względem użytego materiału, jak i na stylizację nagrobka.

Pomniki nagrobne zachowane w poszczególnych częściach zespołu cmentarzy stanowią cenny zbiór nagrobków architektonicznych od połowy XIX wieku do początku wieku XX. Cechuje je bogactwo ozdobnych, symbolicznych elementów oraz dobre wykonawstwo. Część z nich wymaga naprawy uszkodzeń i podjęcia działań zabezpieczających.

3. SZATA ROŚLINNA

Cmentarze zaliczane są do terenów zielonych. Roślinność występująca w zespole cmentarzy jest ukształtowana przez człowieka. Podkreśla układ przestrzenny poszczególnych cmentarzy, celowa jest też ta stanowiąca bezpośrednie otoczenie nagrobków. W niniejszym raporcie skupiono się na drzewach, jako mających istotną funkcję w dawnej i współczesnej orientacji przestrzennej. Dziś obecność drzew na cmentarzach jest coraz rzadszym zjawiskiem.

Rośliny sadzone na cmentarzach miały znaczenie symboliczne, często związane z wierzeniami ludowymi. Z czasem zaczęto odchodzić od samej symboliki sadzonych roślin i bardziej zwracać uwagę na walory dekoracyjne. Na poszczególnych częściach zespołu cmentarzy występuje nieliczny, lecz wyraźnie dobrze zachowany starodrzew złożony głównie z jesionów (*Fraxinus excelsior*), lip (*Tilia cordata*), klonów (*Acer platanoides*) i dębów (*Quercus robur*). Pojedynczo występuje żywotnik olbrzymi (*Thuja occidentalis*).

Cmentarz rzymskokatolicki, widok ogólny osi

Cmentarz ewangelicki porastają kilkudziesięcioletnie klony (przy murze od strony drogi). Obszar wewnątrz porastają drzewa iglaste: sosny (*Pinus silvestris*), świerki (*Picea abies*) i modrzewie (*Larix decidua*).

Część zachodnia cmentarzy prawosławnego i ewangelickiego zajmują zbiorowiska chwastów i samosiejek drzew. Jest to wynik nieużytkowania.

Roślinność na cmentarzu ewangelickim: starodrzew (klon i jesion) oraz liczne chwasty i samosiejki

Od roku 2017 obserwuje się ciągłą przemianę obszaru cmentarza prawosławnego i staroobrzędowego. Sukcesywnie podejmowane prace porządkowe sprawiają, że teren cmentarza staje się coraz bardziej przejrzysty, a nagrobki czytelne. Większość z nich, przed podjęciem prac ewidencyjnych, była zarośnięta samosiejkami drzew i krzewów. Część nagrobków straciła stabilność, podważona rozrastającymi się korzeniami drzew. W rezultacie trudno było dotrzeć (ujawnić) wszystkie elementy upamiętnienia. Na mocy porozumienia z parafią

ewangelicką, teren cmentarza prawosławnego został oczyszczony z groźących zawaleniem klonów zwyczajnych i topoli.

Roślinność na cmentarzu staroobrzędowym utrzymywana jest na niskim poziomie. Opiekujący się grobami przedstawiciele rodzin nie dopuszczają do spontanicznego rozrostu niezamierzonej roślinności.

Obszar żydowskiego kirkutu porośnięty jest jednolicie wysoką trawą typu Trzęślica modra (*Molinia caerulea*). Tu również występuje starodrzew – sosna zwyczajna (*Pinus silvestris*). Z poczynionych obserwacji wynika, że teren kirkutu jest regularnie wykaszany z traw, w taki sposób by zachować czytelność pozostałości po pomnikach.

IV. STAN ZACHOWANIA I OCHRONA

Jak zostało zaznaczone, poszczególne części zespołu cmentarzy (oprócz mizaru) objęte są ochroną konserwatorską. Należy jednak podkreślić, że przepisy prawne nie chronią w pełni poszczególnych nagrobków. Być może dzieje się tak z powodu rozbieżności kompetencji – konserwatora zabytków i właściciela zarządcy, którymi są poszczególne gminy wyznaniowe. Te kierują się regulaminami wewnętrznymi, których zapisy umożliwiają naruszanie substancji zabytkowej.

W pewnym stopniu widoczna jest (zapewne stosownie do możliwości finansowych) opieka konserwatorska nad pojedynczymi nagrobkami z tego najdawniejszego okresu. Należy jednak zauważyć, że opieka ta w przeważającej mierze opiera się na dobrowolnych datkach społeczeństwa, zbieranych w czasie dorocznej kwesty w okolicach Święta Zmarłych. Dobrymi praktykami w zakresie ochrony zabytków są coroczne konkursy na konserwację zabytków wpisanych do rejestru – przez kilka lat z powodzeniem co roku uzyskiwał dotacje były proboszcz parafii świętego Aleksandra ks. Kazimierz Gryboś.

W powszechnej świadomości istnieje fakt opieki nad niektórymi nagrobkami sprawowanej przez młodzież skupioną w chorągwi ZHP w Suwałkach. Ruch ten jest widoczny i powinien być zauważalny społecznie. Ponadto niektóre instytucje miejskie zobowiązały się do troski nad wyznaczonymi upamiętnieniami. Niestety nie ma wystarczających danych potwierdzających tę praktykę.

Na zwrócenie uwagi zasługuje inicjatywa podjęta w 2014 roku przez Krzysztofa Snarskiego w ramach Stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, polegająca na wykonaniu inwentaryzacji kulturowej wszystkich cmentarzy staroobrzędowych na Suwalszczyźnie. Etapem drugim było przygotowanie przy współpracy z pastorem suwalskiej parafii ewangelickiej ks. Dawidem Banachem inwentaryzacji wybranych dziesięciu cmentarzy ewangelickich na Suwalszczyźnie w roku 2017. Etap trzeci to trwająca inwentaryzacja cmentarzy żydowskich na Suwalszczyźnie. W roku 2022 w ramach zleconego zadania staraniem Krzysztofa Snarskiego i Piotra Kuczka w ramach Stowarzyszenia Miłośników Muzyki

VIVA MUSICA została przygotowana i ustawiona w przestrzeni miejskiej duża tablica informacyjna, dotycząca suwalskiej nekropolii. Wszystkie podejmowane kroki mają na celu przygotowanie podłoża społecznego do podjęcia starań zmierzających ku wpisaniu suwalskiego cmentarza siedmiu wyznań na listę Pomników Historii.

Odnowiony nagrobek Rodziny Drzewińskich

Odnowiony nagrobek Edmunda Kokoszyńskiego

Przed nagrobkiem Edmunda Kokoszyńskiego i za schodami zostały ułożone elementy (płyty bądź stele) z XIX-wiecznych nagrobków. Miejsca pochówków nie zachowały się. Płyty przemieszczono do głównej alei. Można uznać, że jest to również jakiś rodzaj ochrony – z płyt usunięto mech i porosty, a ich umieszczenie w tym miejscu zapewne zabezpieczy je przed niepostrzeżonym zniknięciem.

Okolo 10 procent nagrobków z końca XIX i początku XX wieku jest zagrożonych likwidacją. Z powodu nieopłacenia grobu pojawiły się kartki „Grób do ponownego zagospodarowania”.

Część (około 10 procent) nagrobków jest uszkodzona, brak krzyża lub części nagrobka.

Nagrobek Michaliny Grabowskiej, 1903 r. Brak krzyża (przypuszczalnie żeliwnego)

Nagrobek Józefa Szwedajtyśa, 1904 r. Brak zwieńczenia.

Innemu zagrożeniu podlegają te pomniki, których miejsce pochówku zostało już zajęte przez inne. Zwykle są to stele, stojące lub nawet przewrócone i już niezwiązane z gruntem. Upamiętnienia są zwyczajnie usuwane jako zawadzające następnym pochówkom. O ile jednak pozostawienie samego nagrobka (pionowej części) bez miejsca pochówku zabezpiecza w jakiś sposób zabytkową substancję, o tyle nagrobki przewrócone, przemieszczone, narażone są bezpośrednio na zniszczenie lub kradzież.

Porzucone pomniki kamienne na cmentarzu rzymskokatolickim

Zagrożenia naturalne występują na cmentarzach prawosławnym, starowierów oraz ewangelickim. O ile pomniki nie są bezpośrednio zagrożone likwidacją (pozostało jeszcze sporo miejsca do przyszłych pochówków), to istniejące groby powoli zagarnia przyroda. Na tych cmentarzach doraźnie prowadzone są prace porządkowe, w wyniku których wolontariusze odsłaniają zarośnięte pomniki, zatrzymując postępującą ich degradację. Przy doraźnej pomocy wielu osób dobrej woli udaje się utrzymać wygląd tych części obu wymienionych cmentarzy, na których znajdują się pomniki.

Przykłady skorodowanych i zarastających pomników. Cmentarz ewangelicki

Przykłady niszczących pomników na cmentarzu prawosławnym

Pomniki te wymagają jak najszybszego podjęcia działań zabezpieczających. Bezpośredni kontakt z ziemią i wilgocią, mech, porosty, rdza, powodują bezpowrotne niszczenie kamieni i żeliwa, inskrypcje stają się nieczytelne. Kirkut jest obszarem uporządkowanym po wojennych zniszczeniach. Staraniem „strażnika suwalskich Żydów” Natana Adelsona macewy pozbierano, ułożono, a najlepiej zachowane wmurowano w kamienny mur pamięci. W pewnej odległości od wejścia, w zachodniej części znajdują się współczesnej groby rodziny Adelsonów, ostatni już z XXI wieku.

V. DIAGNOZA POTRZEB OPIEKI NAD ZESPOŁEM CMENTARZY

Różny stan zachowania, niejednorodna ochrona, skomplikowany stan prawny i nierównomierny poziom opieki stoją za koniecznością przywrócenia należytej pamięci obiektom i powstrzymania procesu ich zanikania w przestrzeni krajobrazu nekropolii. Należy wspólnie (społeczność, służby konserwatorskie, władze miejskie i parafialne) ustalić i przyjąć standardy postępowania wobec historycznych pomników nagrobnych na terenie zespołu cmentarzy siedmiu wyznań w Suwałkach. Standardy te winny służyć służbom konserwatorskim, gminom i zarządom cmentarzy, a także wszelkim podmiotom działającym na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.

Należy ocalić pamięć o dawnych mieszkańcach Suwałk. Jest ogromnie ważne, aby nagrobki sprzed 1939 roku, położone w najstarszych częściach cmentarza zacząć traktować nie jako „przeznaczone do ponownego zagospodarowania”, ale jako obiekty zabytkowe i objąć je należyłą praktyczną ochroną przy odpowiednim wsparciu władz lokalnych i zarządców nekropolii. Ważne jest by upamiętnienia nagrobne bądź pozostałe ich fragmenty o wartości historycznej na poszczególnych częściach zespołu cmentarzy i uznać oficjalnie i z pełną mocą za część naszego wspólnego dziedzictwa kulturowego. Za usuwanie pamiątek po wielokulturowej Rzeczypospolitej odpowiedzialność ponoszą żyjący.

Wybiegając nieco w przyszłość należy postawić sobie następujące pytanie: Czy obiekt turystyczny pn. „Cmentarz siedmiu wyznań” będzie jeszcze godną zwiedzania pamiątką historyczną, gdy nadal będą znikać dawne upamiętnienia nagrobne? Czy będzie to tylko muzeum ułożonych w rzędzie dawnych steli (przy głównej alejce, jak to ma miejsce obecnie) oraz współczesny cmentarz „użytkowy”, czy raczej historyczna nekropolia, którą szcycimy się jako unikatową w skali całego kraju?

Proponujemy, by za bazowy wyznacznik „grobu mającego wartość pamiątki historycznej” uznać wszystkie te miejsca pochówku, które są datowane przed 1939 rokiem. Wybuch II wojny światowej jak żadne inne wydarzenie w dziejach miasta spowodował zasadniczą zmianę położenia niektórych wyznań, zmiany społeczne i zaburzenie panującego przez wieki porządku. Dlatego data ta jest cezurą pomiędzy porządkiem dawnym a współczesnością. Na cmentarzu rzymskokatolickim nieliczne historyczne pomniki sprzed wskazanej daty znajdują się w sektorach A1 i B1 i stanowią odpowiednio:

na około 1200 grobów w sektorach A1 i B1

około 240 nagrobków datowanych na lata 1838-1939

około 10 zagrożonych jest „uporządkowaniem”, czyli prawdopodobną likwidacją

około 70 nagrobków jest przewróconych i oderwanych od podłoża.

Proponujemy, by władze Suwałk w porozumieniu z aktualnymi zarządcami poszczególnych cmentarzy ustaliły zasady ruchu zmarłych.

Proponujemy, by w ramach sektorów A1 oraz B1 cmentarza rzymskokatolickiego ustanowić strefę bezwzględnie zakazu nowych pochówków.

Proponujemy, by powołać kilkusobowy komitet – grupę roboczą, która zajęłaby się przygotowaniem i wdrożeniem zrównoważonego planu rozwoju suwalskiej nekropolii, z uwzględnieniem nadzoru nad pracami porządkowymi i konserwatorskimi.

Proponujemy, by objąć przestrzeń suwalskiej nekropolii monitoringiem wizualnym, w celu wyeliminowania obserwowanych aktów kradzieży i cmentarnego wandalizmu.

Proponujemy, by w ramach zajęć szkolnych na poziomie klas 6-8 szkół podstawowych oraz 1-4 szkół średnich przeprowadzić cykl zajęć edukacyjnych oraz spacerów poznawczych związanych z zespołem cmentarzy siedmiu wyznań w Suwałkach.

1. STANDARDY OGÓLNE DOTYCZĄCE OPIEKI NAD CMENTARZAMI

Poniższe zapisy są dosłownymi cytatami z istniejących i obowiązujących zapisów porządku prawnego, instrukcji kościelnych lub zwyczajowych praw społecznych.

- 1. Wzbronione jest użycie do ponownego pochowania grobów, mających wartość pamiątek historycznych (ze względu na swą dawność lub osoby, które są w nich pochowane, lub zdarzenia, z którymi mają związek) albo wartość artystyczną.**

Odniesienie: Dz. U. 1959 Nr 11 poz. 62 USTAWA z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (tekst jednolity Dz. U. z 2019 r. poz. 1473), Art. 7 ust. 1 i 5.

- 2. Należy zadbać o zachowanie cmentarzy, nagrobków zabytkowych i historycznych innych wyznań czy narodowości, by były świadectwami chrześcijańskiego szacunku dla każdego człowieka, tolerancji i braterstwa. Ich zachowanie może budować porozumienie międzyludzkie i międzynarodowe oraz inspirować ochronę polskich cmentarzy poza granicami kraju. Wszelkie poczynania zmierzające do likwidacji tych obiektów należy uznać za sprzeczne ze sprawiedliwością i duchem chrześcijańskim.**

Odniesienie: Instrukcja Komisji Episkopatu do spraw Sztuki Kościelnej, 1987, Wskazania szczegółowe pkt 2g

https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/sztuka4_01011987.html

[dostęp: 2022-12-20]

- 3. Rozbieranie starych, zabytkowych grobowców, wykorzystywanie ich elementów oraz detali jak: płyty, krzyże, tablice itp. do budowy nowych jest niedopuszczalne i nieetyczne.**

Odniesienie: Instrukcja Komisji Episkopatu do spraw Sztuki Kościelnej, 1987, preambuła

https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/sztuka4_01011987.html

[dostęp: 2022-12-20]

- 4. Nagrobki oraz całe kwatery o szczególnej wartości historycznej i artystycznej nie mogą w żadnym przypadku podlegać likwidacji.**

Odniesienie: Instrukcja Komisji Episkopatu do spraw Sztuki Kościelnej, 1987, Normy ogólne, pkt 3,

https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/sztuka4_01011987.html

[dostęp: 2022-12-20]

- 5. Grobowce i mogiły opuszczone przez wymarcie krewnych lub spadkobierców, szczególne zaś zabytkowe i historyczne, winny być otoczone parafialną opieką społeczną. Odnosi się to także do mogił i nagrobków ludzi związanych z dziejami parafii, regionu, lub kraju, choćby nie były zabytkami starego drzewostanu, który często stanowi o istotnych walorach estetycznych miejsca i otaczającego go krajobrazu.**

Odniesienie: Instrukcja Komisji Episkopatu do spraw Sztuki Kościelnej, 1987, Wskazania szczegółowe, pkt 2b,

https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/sztuka4_01011987.html

[dostęp: 2022-12-20]

- 6. Należy zachować pomniki nagrobne, krzyże, obeliski i inne obiekty o charakterze zabytkowym i historycznym, znajdujące się w obrębie cmentarzy grzebalnych oraz przykościelnych. Ich przemieszczenie może nastąpić w przypadkach wyjątkowych i po uprzednim uzgodnieniu z władzami kościelnymi i świeckimi.**

Odniesienie: Instrukcja Komisji Episkopatu do spraw Sztuki Kościelnej, 1987, Wskazania szczegółowe, pkt 2c,

https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/sztuka4_01011987.html

[dostęp: 2022-12-20]

2. WSKAZANIA SZCZEGÓŁOWE DOTYCZĄCE OPIEKI NAD ZESPOŁEM CMENTARZY

Prace jednorazowe:

- 1) inwentaryzacja poszczególnych części zespołu cmentarzy, opracowanie i zdeponowanie kopii u konserwatora zabytków, władz miejskich oraz zarządcy cmentarza
- 2) zlecenie przygotowania zaleceń konserwatorskie działań profilaktycznych dla zabytkowych obiektów kamiennych i żeliwnych
- 3) osadzenie na stałe w podłożu poprzewracanych pomników.
- 4) objęcie każdego z cmentarzy również opieką konserwatorską i porozumienie z parafią w sprawie ochrony zabytkowych pomników
- 5) ustalenie prawa do trwania zidentyfikowanych pomników przed 1939 rokiem pomimo braku rodziny mogącej opłacić groby. Uznanie ich za zabytki i zagwarantowanie nienaruszalności ich istoty oraz miejsca.

Prace stałe, powtarzalne corocznie:

- 1) dwa razy w roku (czerwiec, październik) czyszczenie i usuwanie chwastów i liści z cmentarza oraz ich wywóz w kontenerach przy pomocy wolontariuszy lub uczniów lokalnych szkół ponadpodstawowych.
- 2) koszenie trawy na cmentarzach ewangelickim i prawosławnym
- 3) obserwacja starodrzewu i w razie potrzeby właściwa pielęgnacja (m.in. usuwanie posuszu za pomocą wysięgnika)
- 4) przycinanie wyrastających samosiejek
- 5) podnoszenie nagrobków przy pomocy tzw. trójnoga duraluminiowego typu TRIPOD (obciążenie od 500 do 1000 kg)
- 6) prowadzenie dokumentacji fotograficznej prowadzonych prac oraz dokumentujących poszczególne pomniki wraz z ich opisami.

Koszt prac konserwatorskich przy jednym nagrobku lub grobowcu rodzinnym, waha się od 5.000 zł do 25.000 zł. (m.in. oczyszczenie, odsalanie, dezynfekcja, impregnacja piaskowca, wzmocnienie, założenie izolacji, rekonstrukcja brakujących elementów, klejenie luźnych fragmentów, uzupełnienie ubytków, wykonanie

podmurówki pod pomnik ze zbrojonej płyty betonowej). Należy zabezpieczać co roku pewną kwotę z funduszy miasta Suwałki, a także kontynuować doroczną kwestę na odnowienie pomników.

W prace społeczne nad utrzymaniem estetyki cmentarza należy zaangażować młodzież z lokalnych szkół ponad podstawowych oraz innych wolontariuszy. Jest to możliwość zapewnienia stałej opieki nad nekropolią oraz utrzymanie jej w należytym stanie i porządku.

Porządkowanie cmentarzy, październik 2022

VI. PODSUMOWANIE – WNIOSKI

Przeszłość zaczyna się wczoraj... O „wczoraj” dbają żyjący, rodziny żyjących. Do kategorii „wczoraj” można dołożyć kolejną cegiełkę, dopisać ciąg dalszy i skopiować. „Przedwczorajsze”, tj. niezachowane zabytki można odnaleźć jako dokumentację w archiwach, kopie zdjęć, rysunków. Wydaje się bezprzykładną bezmyślnością pozbawiać się dobrowolnie świadectwa przeszłości – nie będziemy mogli zrobić kopii, nie odnajdziemy drugiego egzemplarza żadnego pomnika. Liczba tych materialnych świadectw – zabytków – jest skończona. Odnajdywanie **jutro** w archiwach dokumentacji tego, co zniszczymy **dziś** – jest pozbawione sensu.

Trwałość społeczna obiektu kulturowego to jedynie 50 lat. Wszystko, co jest starsze, sprawia, że zyskuje on wartość świadectwa, pamiątki historycznej. Autorzy niniejszego dokumentu przyjęli cezurę czasową 1939 rok. Ochrona (bieżąca) zespołu cmentarzy jest więc istotna nie jako rzeczywistego i aktualnego miejsca pochówku zmarłych, ale przede wszystkim ze względu na jego walory historyczno-kulturowe.

Suwalski zespół cmentarzy siedmiu wyznań jest jednym z nielicznych tak czytelnych świadectw niegdysiejszej wielokulturowości naszego miasta, częścią edukacji regionalnej. Nie zachowując historii w tym miejscu tracimy obszar, który jest bazowy dla przekazu treści historycznych. Potomnym zostanie przekazywać archiwalne fotografie jedynie z projektora...

Współcześni mieszkańcy zwykle traktują cmentarze w sposób użytkowy i zindywidualizowany, jak wszystko we współczesnej kulturze. A przecież cmentarze odzwierciedlają relacje społeczne, obyczajowe i wyznaniowe panujące w danej wspólnotce. Ma to być dobro wspólne, miejsce refleksji ponadjednostkowej, wzniesienia myśli, które w górze, pozbawione przyziemności, swobodnie łączą się z innymi, podobnymi myślami. Sferę tę buduje kategoria estetyczna przestrzeni, jaką jest cmentarz – miasto zmarłych.

W ten sposób, jeśli cmentarz jest odbiciem całego społeczeństwa, to należy mieć świadomość, jaki obraz odbija cmentarz pozbawiony historii, idący – niestety dosłownie – „po trupach”. Wystarczająco dużo jest bezmyślnej chuligańskiej dewastacji – lub żarłocznej deweloperskiej działalności – żebyśmy jeszcze sami pogłębiali ten stan przez zaniechanie czynnej ochrony historycznych nagrobków.

VII. BIBLIOGRAFIA

- „Drohiczyński Przegląd Naukowy” 2014, nr 6, ss. 365-374.
- Affek-Bujalska 1994, *Podstawy prawne ochrony cmentarzy*, [w:] Wanda Puget (red.) *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja lapidariów cmentarnych*, Warszawa 1994, ss. 27–32.
- Bacewicz Jan Kirkut, mizar, [w:] Jan Bacewicz (red.) *Ulicami i uliczkami Suwałk*, Suwałki 2008, s. 107.
- Białostocki Jan, *Drzwi śmierci – antyczny symbol grobowy i jego tradycja*, [w:] Białostocki Jan (red.) *Symbole i obrazy w świecie sztuki*, t. 1, Warszawa 1982, ss. 158–186.
- Biernatowie Andrzej i Barbara, *Cmentarz powązkowski w Warszawie. Materiały inwentaryzacyjne*, t. 1, Warszawa 1980.
- Czyż A.Sylwia, Gutowski Bartłomiej, *Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju*, Warszawa [b.d.w.]
https://polonika.pl/upload/2022/11/podrecznik_do_inwentaryzacji_cmentarzy_www.pdf [dostęp: 2022-12-20]
- Czyż Sylwia, Gutowski Bartłomiej, *Nekropolie kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 2008.
- Czyż Sylwia, Gutowski Bartłomiej, *Prace inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 1, t. 61, ss. 21-30.
- Drozd Andrzej, Dziekan Marek M., Majda Tadeusz, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich*, „Res Publica Multiethnica”, 1999, s. 139.
- Dudek-Szumigaj Agnieszka, *Inskrypcje nagrobne pogranicza polsko-ukraińskiego*, Lublin 2018.
- Godet Jean -Denis, *Przewodnik do rozpoznawania drzew i krzewów*, Warszawa 2002.
- Godet Jean-Denis, *Drzewa i krzewy – rozpoznawanie gatunków*, Warszawa 1997.

- Górska Iwona, *Meczet i mizary w Bohonikach i Kruszynianach pomnikiem historii*, „Ochrona Zabytków” (2014), nr 1, ss. 175-184.
- Klimowicz Teresa, Sygowski Paweł, Tarajko Monika, Trzeciński Andrzej, *Ogrody pamięci. Cmentarze żydowskie*, Lublin 2018.
- Kobieltus Stanisław, *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Warszawa 2000.
- Kołodziejczyk Arkadiusz, *Cmentarze muzułmańskie w Polsce*, Warszawa 1998.
- Kołodziejczyk Arkadiusz, Stawasz Andrzej, *Obrzędy pogrzebowe i kult zmarłych Tatarów litewsko-polskich na południowym Podlasiu (1679-1915)*, [w:] Kołodziejczyk Arkadiusz, Stawasz Andrzej (red.) *Kultura ludowa Mazowsza i Podlasia. Studia i materiały*. T. 2., Warszawa 1997, ss. 57-72.
- Konopacki Artur, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI-XIX wieku*, Warszawa 2010.
- Kryciński Stanisław, *Uratowany mizar*, „Spotkania z Zabytkami”, 1988, nr 6, s. 59.
- Lewkowska Anna, Lewkowski Jacek, Walczak Wojciech, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Województwo Poleskie na obszarze Republiki Białoruś*, Warszawa 2000.
- Lewkowska Anna, Lewkowski Jacek, Walczak Wojciech, *Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Województwo wileńskie na obszarze republiki Białorusi*, Warszawa 2007.
- Maciejewski Stefan, *Do suwalskiej nekropolii*, [w:] Stefan Maciejewski (red.) *Po ziemi suwalskiej*, Suwałki 1994, ss. 139-143.
- Maciejewski, Stefan, *Suwalskie nekropolie*, [w:] *Suwałki i okolice: przewodnik informator*, Suwałki, 1997, ss. 33-35.
- Matusiewicz Andrzej, *Cmentarz mahometański w Suwałkach* [w:] „Jaćwież” R.2000, nr 11
- Matusiewicz Andrzej, *Cmentarz w Janówce*, „Jaćwież” 2001 nr 13, s. 11
- Matusiewicz Andrzej, *Cmentarze w Bakalarzewie*, „Jaćwież” 2000, nr 12, s. 12
- Myga-Piątek Urszula, *Aspekty krajobrazowe cmentarzy w różnych kręgach kulturowo-religijnych*, [w:] Agata Zachariasz (red.) *Cmentarze i ogrody w krajobrazie: o sacrum, symbolice, kompozycji i przemijaniu*, Sosnowiec 2013, ss. 11-29.
- *Nasze Cmentarze. Inicjatywa Społeczna na rzecz cmentarzy żydowskich w województwie śląskim*, Będzin 2013,
<http://www.bramacukermana.com/new/Raport.pdf> [dostęp: 2022-12-20]
- Nowakowska Agata, *Tatarzy polscy – zwyczaje podlaskiej mniejszości narodowej*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy” Wielokulturowe Studia Drohiczyńskiego Towarzystwa Naukowego Nr 6/2014 ss.365-374.

- Pleskaczyńska Konstancja, *Islam*, [w:] Pleskaczyńska, Konstancja (red.) *Kreowanie przestrzeni umarłych: dziedzictwo kultury, wyzwania przyszłości*, Poznań 2015, ss.100-119.
- Radłowska Karolina, *Tatarzy polscy. Ciągłość i zmiana*, Białystok 2017
- Snarski Krzysztof, *Cmentarz jako tekst kultury. O kompleksie cmentarzy siedmiu wyznań* <https://www.niebywalesuwalki.pl/2021/10/cmentarz-jako-tekst-kultury-o-kompleksie-cmentarzy-siedmiu-wyznan/?fbclid=IwAR3Zv8s62CLNImZAxJnk4ROzDlplFVyuybh5IQpaunzj2z7j5h3NfpY6bY> [dostęp: 2022-12-20]
- *Suwałki : miasto nad Czarną Hańczę* : praca zbiorowa pod redakcją Janusza Kopciała, Suwałki 2005
- Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska, Warszawa 1987
- Zaporowska Maria *Wakuf cmentarny. Zarys problematyki prawnej*, [w:] Gołaczyński Jacek, Mazurkiewicz Jacek, Turłukowski Jarosław, Karkuta Daniel (red.), *Non omnis moriar: osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka: zagadnienia wybrane. T. 2* Wrocław 2015, ss. 900-918.

Przepisy prawne:

- Instrukcja Komisji Episkopatu do spraw Sztuki Kościelnej, 1987, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/sztuka4_01011987.html [dostęp: 2022-12-20]
- USTAWA o cmentarzach i chowaniu zmarłych z dnia 31 stycznia 1959 r. Dz. U. 1959 Nr 11 poz. 62